

Przeszość i współczesność żydowskiej Warszawy w filmach *Żydzi na placu Grzybowskim* i *Żydzi na warszawskim Muranowie*

Beata Zuziak

Adresat zajęć: uczniowie szkół ponadpodstawowych.

Rodzaj zajęć: koło varsavianistyczne, koło wielokulturowe.

Cel ogólny zajęć: Kształcenie umiejętności wykorzystania filmu dokumentalnego jako źródła wiedzy.

Cele szczegółowe:

Uczeń:

- zna historię osadnictwa żydowskiego w Warszawie;
- wskazuje w Warszawie miejsca związane z przedwojenną obecnością Żydów;
- wskazuje obszar przedwojennej dzielnicy żydowskiej w Warszawie;
- charakteryzuje żydowską społeczność Warszawy okresu przedwojennego;
- potrafi funkcjonalnie wykorzystywać zasoby internetu.

Metody pracy: rozmowa nauczająca, pokaz filmu — *Ale kino!*, metoda grup zadaniowych, dyskusja.

Formy pracy: praca indywidualna, praca w grupach.

Środki i materiały dydaktyczne: filmy *Żydzi na warszawskim Muranowie*¹ i *Żydzi na placu Grzybowskim*² Julii Popławskiej, mapa Warszawy z 1920 r., współczesna mapa Warszawy.

Słowa kluczowe: Warszawa, Żydzi, film dokumentalny, historia, kultura.

Czas: 2 godziny lekcyjne.

Bibliografia: *Historia społeczności*, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/18-warszawa/99-historia-spoeczności/138212-historia-spoeczności> ▪ *Plan wielkiej Warszawy*, <https://polona.pl/item/plan-wielkiej-warszawy,MzI1ODEyMQ/> ▪ *Jurydyki Warszawy*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Jurydyki_Warszawy ▪ *Isaac Bashevis Singer*, <https://culture.pl/pl/tworca/isaac-bashevis-singer> ▪ *Ester Rachel Kamińska*, <https://culture.pl/pl/tworca/>

---

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=jazmtKbhjAo>

² <https://www.youtube.com/watch?v=Hc9AB4-ssgs>

ester-rachel-kaminska ■ *Synagoga Nożyków w Warszawie (ul. Twarda 6)*, [https:// sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/18-warszawa/112-synagogi-domy-modlitwy-mykwy/89683-synagoga-nozykow-w-warszawie-ul-twarda-6](https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/18-warszawa/112-synagogi-domy-modlitwy-mykwy/89683-synagoga-nozykow-w-warszawie-ul-twarda-6) ■ *Historia Wielkiej Synagogi na Tłomackiem*, <http://naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news%2C20344%2Chistoria-wielkiej-synagogi-na-tlomackiem.html> ■ *Pasaż Simonsa w Warszawie*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Pasa%C5%BC_Simonsa_w_Warszawie

PRZEBIEG ZAJĘĆ:

1. Uczniowie przed zajęciami, w domu, korzystając z zasobów internetu (np. [https:// sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/18-warszawa/99-historia-spoleczności/138212-historia-spoleczności](https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/18-warszawa/99-historia-spoleczności/138212-historia-spoleczności)), opracowują poniższe zagadnienia dotyczące historii Żydów w Warszawie:

- a) W którym wieku rozpoczęło się osiedlanie Żydów w mieście?
- b) Które rejony Warszawy były zasiedlane przez Żydów?
- c) Kiedy Warszawa stała się największym skupiskiem Żydów w Europie?
- d) Jaki procent ludności miasta stanowili Żydzi w 1939 roku?

2. Już podczas zajęć w klasie chętni uczniowie przedstawiają krótko historię osadnictwa żydowskiego w Warszawie, w formie prezentacji lub pogadanki: pierwsi Żydzi osiedlili się w Warszawie w XIV wieku, mimo ograniczeń — *De non tolerandis Judaeis* — znajdowali sposoby, by mieszkać i prowadzić działalność. Zakaz został zniesiony w 1799 roku przez władze pruskie. W tym czasie społeczność żydowska liczyła około 10 tysięcy osób. Żydzi zamieszkiwali w Warszawie tereny północno-zachodnie w granicach dzielnicy Muranów, a dokładniej ograniczone obecną ulicą Okopową do Nowolipek, a od strony wschodniej ulicami Bonifraterską, Franciszkańską oraz Gęsią. Jedno z najważniejszych skupisk na początku XIX wieku powstało na zachód od Starego i Nowego Miasta, przy Nalewkach. Nazwa tej ulicy stała się symbolem żydowskiej Warszawy. Pozwalało to na zachowanie odrębności kulturowej i narodowościowej tej społeczności. Nie było jednak dobrze widziane przez konkurentów, co znajdowało wyraz w ograniczaniu praw obywatelskich Żydów. Sytuacja ustabilizowała się dopiero za sprawą dekretu carskiego z 5 czerwca 1862 roku wprowadzającego równouprawnienie w wielu istotnych dziedzinach życia. Prawo to spowodowało ogromny wzrost liczebności ludności żydowskiej w Warszawie. W okresie międzywojennym stolica była największym w Europie, a drugim na świecie po Nowym Jorku skupiskiem ludności żydowskiej. W 1939 roku Warszawa liczyła blisko 1 300 000 mieszkańców, z czego 359 867, czyli około 33%, stanowili Żydzi.

3. Następuje projekcja filmów Julii Popławskiej z cyklu *Te miejsca: Żydzi na placu Grzybowskim* i *Żydzi na warszawskim Muranowie*.

4. Po projekcji prowadzący zajęcia zwraca uwagę uczniów, że oprócz dwóch oglądanych filmów w ramach cyklu *Te miejsca* zostały zrealizowane jeszcze dwa — *Cmentarz żydowski w Warszawie* i *Żydowska Praga w Warszawie*. Informuje także, że cały cykl filmów dokumentalnych powstał w latach 2011–2012, w czasie gdy ich autorka współpracowała z tworzącym się Muzeum Historii Żydów Polskich i portalem Wirtualny Sztetl utworzonym przy tym muzeum. Występujący w roli eksperta Jan Jagielski pracuje w Żydowskim Instytucie Historycznym i jest kierownikiem Działu Dokumentacji Zabytków, cenionym edukatorem i popularyzatorem wiedzy o dziedzictwie polskich Żydów.

5. Następnie nauczyciel prosi uczniów o próbę interpretacji tytułu: Dlaczego autorka filmów nazwała swój cykl *Te miejsca*?

Zaimków „ten, ta, to” używamy, kiedy chcemy wyróżnić jeden element z pewnego zbioru lub gdy chcemy położyć większy nacisk na wskazywany element. Filmy przedstawiają miejsca w Warszawie, które szczególnie zostały naznaczone obecnością Żydów oraz ich kulturą. W filmach przedstawiona jest zarówno historia, jak i teraźniejszość opisywanych w dokumentach obszarów miasta. Zdjęcia archiwalne przeplatane są obrazami współczesnymi, ukazującymi zmiany, jakie zaszły w krajobrazie miasta.

6. Następnie prowadzący informuje, że kolejny etap zajęć będzie poświęcony odpowiedzi na pytanie: Jaki obraz przedwojennej Warszawy wyłania się z filmów *Żydzi na placu Grzybowskim* i *Żydzi na warszawskim Muranowie*? Nauczyciel dzieli klasę na grupy i powierza do wykonania następujące zadania:

Grupa nr 1: uczniowie, porównując układ ulic współczesnej Warszawy (<https://www.google.com/maps/place/Warszawa/>) i Warszawy z roku 1920 (ZAŁĄCZNIK NR 1³), odpowiadają na pytanie: Które ulice z dawnych dzielnic żydowskich zniknęły z mapy współczesnej Warszawy, które zmieniły swój bieg?

Grupa nr 2: na podstawie fragmentów oglądanych filmów i wiadomości z internetu (<https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/18-warszawa/99-historia-polecznosci/138212-historia-spoleczności>) uczniowie odpowiadają na pytanie: Czym zajmowała się ludność żydowska w przedwojennej Warszawie?

Grupa nr 3: uczniowie odnajdują w internecie informacje na temat żydowskich nieistniejących już budynków dawnej Warszawy przedstawionych w oglądanych filmach oraz lokalizują je na mapie Warszawy.

---

³ *Plan wielkiej Warszawy*, <https://polona.pl/item/plan-wielkiej-warszawy,MzI1ODEyMQ/>

Grupa nr 4: uczniowie szukają informacji na temat ważnych przedstawicieli warszawskiej społeczności żydowskiej przedstawionych w oglądanych filmach.

Podsumowanie pracy uczniów; przedstawiciele grup referują wspólne ustalenia, pozostali uczestnicy dopełniają wcześniejsze wypowiedzi:

Możliwe odpowiedzi uczniów:

Grupa nr 1: Ponieważ tereny, które wchodziły w obszar getta, zostały całkowicie zniszczone, widoczne są ogromne zmiany w obrębie tej dzielnicy. Zniknęła całkowicie ulica Nalewki, symbol dzielnicy żydowskiej. Częściowo została pochłonięta przez wytyczoną po wojnie ulicę Nowotki, dziś Andersa. Ocalały fragment Nalewek (koło Arsenału) przemianowano na ulicę Bohaterów Getta, w 2019 r. zmienioną na Stare Nalewki. Ulica, którą dziś nazywa się Nalewkami, była ślepym zaułkiem przy ulicy Gęsiej. Ulicę Gęsią przemianowano na Mordechaja Anielewicza. Nieistniejący dziś plac Muranowski stanowił niejako przedłużenie ulicy Nalewki. Dziś trudno nawet wyznaczyć miejsce, w którym się znajdował — prawdopodobnie tam, gdzie ulica Andersa łączy się ze Stawkami. Współczesna ulica Muranowska miała przed wojną inny niż dziś przebieg. Ulica Leszno po wojnie stała się częścią Trasy W-Z i zmieniła nazwę na Świerczewskiego, dziś aleja Solidarności. Na długie lata zniknął z mapy Warszawy plac Tłomackie, który został wchłonięty przez Trasę W-Z, ale w 1986 r. nazwę Tłomackie nadano zaułkowi na tyłach Błękitnego Wieżowca. Zarówno plac Grzybowski, jak i ulica Prózna nie zmieniły po II wojnie światowej ani swojego położenia, ani nazwy.

Grupa nr 2: Żydzi w Warszawie zajmowali się głównie handlem i rzemiosłem. Początkowo, ponieważ nie byli przyjmowani do cechów i handlowali towarami podrabianymi, stali się konkurencją dla innych rzemieślników i byli eliminowani z rzemiosła. Od XV wieku były ograniczane prawa Żydów do handlu na terenie Warszawy, a zgodę na działalność gospodarczą w Warszawie otrzymywały jedynie pojedyncze osoby. Od XVII wieku Żydzi osiedlający się w jurisdycjach, czyli na terenach należących do szlachty lub duchowieństwa, a znajdujących się w granicach Warszawy, zajmowali się handlem, rzemiosłem i finansami. Bardzo liczna biedota żydowska utrzymywała się z handlu starzyzną, handlu obnośnego, muzykowania czy najmowała się do służby. Wiadomo, że na terenie Grzybowa handlowano przede wszystkim zbożem i piwem produkowanym w trzydziestu browarach. W drugiej połowie XIX wieku Grzybów stał się centrum składów i sklepów żelaznych. Na Nalewkach natomiast handlowano koronkami, wyrobami galanteryjnymi i pończosznymi, futrami, skórą i odzieżą. Znajdowały się tu również liczne drukarnie, wydające książki po polsku i w jidysz. Na dawnym Muranowie znajdowało się dużo hoteli i noclegowni.

Grupa nr 3: Najważniejsze niezachowane budynki starej Warszawy prezentowane w filmach to:

- ratusz jurydyki Grzybów — utworzonej w roku 1650 przez starostę warszawskiego Jana Grzybowskiego. Ratusz na placu Grzybowski, wystawiony w roku 1786, był drugim co do wielkości po ratuszu Staromiejskim. Ratusz po zniesieniu jurydyk w 1794 r. przestał spełniać swoją funkcję. W budynku urządzono więzienie (1809–1830). Wśród warszawiaków znane było żargonowe powiedzenie: „iść na Grzybów” — czyli do więzienia. Ratusz został rozebrany w 1830 roku dla utworzenia obszerniejszego placu na targ zbożowy;
- Wielka Synagoga na Tłomackiem — największa synagoga znajdująca się w Warszawie, przy placu Tłomackie 7, symbol judaizmu reformowanego. Została uroczystie otwarta 26 września 1878 w święto Rosz ha-Szana, czyli żydowski Nowy Rok. Kaznodzieje Wielkiej Synagogi odegrali ogromną rolę w szerzeniu wiedzy o narodzie żydowskim i jego kulturze. 16 maja 1943 została wysadzona przez Jürgena Stroopa, co było ostatnim aktem niszczenia przez Niemców getta żydowskiego w Warszawie;
- Pasaż Simonsa — wielofunkcyjny kompleks handlowo-usługowy, który w latach 1903–1944 znajdował się u zbiegu ulic Długiej i Nalewek w Warszawie. W Pasażu Simonsa mieściły się lokale handlowe, biura, m.in. przed wybudowaniem własnego gmachu przy ulicy Leszno miał tam siedzibę Sąd Grodzki. Mieścił się tu także największy warszawski żydowski klub sportowy — Makabi Warszawa oraz dwie sale do ćwiczeń Makabiego — gimnastyczna i bokserska.

Grupa nr 4: Ważni przedstawiciele warszawskiej społeczności żydowskiej przedstawieni w oglądanych filmach:

- Isaac Bashevis Singer — polski i amerykański pisarz żydowski tworzący głównie w języku jidysz. Urodził się w 1902 r. w Leoncinie pod Warszawą, zmarł 24 lipca 1991 r. w Miami na Florydzie. Był synem chasydzkiego rabina. W 1908 r. rodzina przeniosła się do Warszawy i zamieszkała przy ulicy Krochmalnej. Z powodu trudnej sytuacji materialnej oraz wzrastającego antysemityzmu w Europie Singer z pomocą swojego brata wyemigrował w 1935 do Stanów Zjednoczonych. Napisał kilkanaście powieści i opowiadań uznawanych za arcydzieła literatury — jego dzieła to między innymi *Dwór*, *Sztukmistrz z Lublina*, *Seans i inne opowiadania*, *Spuścizna*, *Opowiadania dla dzieci*, *Rodzina Muszkatów*, *Golem*, *Przyjaciel Kafki* oraz *Spinoza z ulicy Rynkowej*. W 1978 roku Isaac Bashevis Singer otrzymał Literacką Nagrodę Nobla. W swoich powieściach wielokrotnie powracał wspomnieniami do Warszawy, precyzyjnie odzwierciedlał jej topografię, przywoływał klimat panują-

cy w mieście i charakteryzował mieszkańców żydowskiej dzielnicy. Jego imieniem nazwano Festiwal Kultury Żydowskiej — Warszawa Singera, który jest jednym z najważniejszych wydarzeń artystycznych w Polsce, ukazujących kulturę żydowską w szerokim kontekście kultury polskiej i światowej;

- Zalman Nożyk — znany warszawski kupiec branży galanterijnej. W 1893 r. zakupił parcelę przy ulicy Twardej pod budowę nowej synagogi ortodoksyjnej od razu z zamiarem przekazania jej Gminie Żydowskiej, jak wynika z testamentu sporządzonego w tym samym roku. Zarząd Gminy był niezwykle zadowolony z perspektywy zaistnienia „prawdziwej” synagogi w tym rejonie miasta. W tym czasie działała już Wielka Synagoga na Tłomackiem, ale była to synagoga judaizmu reformowanego i nie uczęszczali do niej Żydzi ortodoksyjni. Następnie Zalman Nożyk wniósł prośbę do władzy gubernialnej o zezwolenie mu na wystawienie synagogi na zakupionym terenie. Wiosną 1898 r. rozpoczęto budowę zakończoną w marcu 1902 r. Całkowity koszt budowy pokryli Zalman i Rywka Nożykowie. Uroczyste otwarcie synagogi odbyło się 12 maja 1902 roku. Synagoga im. Małżonków Nożyków to jedyna zachowana spośród znacznie większych bożnic w Warszawie. Dziś świątynia ta jest nie tylko miejscem modlitwy, jest również ośrodkiem kultury żydowskiej, w którym odbywają się liczne koncerty, wystawy i prelekcje na temat kultury żydowskiej;
- Ester Rachel Kamińska, z domu Halpern — aktorka teatralna, uważana za „matkę teatru żydowskiego”. W wieku siedemnastu lat przyjechała do Warszawy z rodzinnego Porozowa. W 1893 r. wstąpiła do zespołu teatralnego prowadzonego przez Abrahama Izaaka Kamińskiego, za którego wkrótce wyszła za mąż. W 1900 r. założyli wędrowny teatr. Abraham Izaak i Ester Rachel Kamińscy stworzyli teatr wystawiający repertuar poważny, nie tylko „lekki, łatwy i przyjemny”, teatr, którego podstawą był tekst na odpowiednim poziomie literackim. Wystawiali również utwory współczesnych żydowskich twórców. W 1913 r. za pieniądze z występów w Stanach Zjednoczonych założyli pierwszy żydowski teatr posiadający stałą siedzibę przy ulicy Oboźnej. Przez większą część swojej aktorskiej kariery Ester Rachel występowała w teatrach prowadzonych przez swojego męża. Grała w Stanach Zjednoczonych, Londynie, Paryżu, Moskwie. W 1913 r. założyła razem z córką swój zespół — Ester Rachel i Ida Kamińskie. Ester Rachel była również aktorką filmową i grała w wielu produkcjach w języku jidysz. Zmarła w 1925 r. Pochowano ją na cmentarzu żydowskim w Warszawie przy ulicy Okopowej. Teatr Żydowski w Warszawie, jedyny teatr żydowski w Polsce i jeden z dwóch w Europie stałych teatrów wystawiających spektakle w języku jidysz, nosi imię Ester Rachel i Idy Kamińskich. Od lipca 2012 roku, zgodnie ze statutem, Teatr prowadzi działalność Centrum Kultury Jidysz.

7. Nauczyciel zachęca uczniów do podzielenia się refleksjami powstałymi pod wpływem lektury filmów i dodatkowych informacji, związanymi z wpływem, jaki miała obecność Żydów w Warszawie na obraz dzisiejszego miasta.

PRACA DOMOWA:

1. Co, według Ciebie, oznaczają zacytowane na początku filmu *Żydzi na placu Grzybowskiem* słowa Isaaka Bashevisa Singera: „Wiem, że z Warszawy Żydzi zniknęli w 1944 roku, ale tak naprawdę nie umiem sobie tego wyobrazić. Kiedy mówię: »Warszawa«, to oczyma duszy widzę dawną, żydowską Warszawę?”. Przygotuj się do uargumentowania swojego stanowiska oraz dyskusji w klasie.

2. Dla zainteresowanych: Przeczytaj *Rodzinę Muszkatów* lub *Szostkę* Isaaca Bashevisa Singera. Zastanów się: Czy obraz Warszawy w powieści Singera jest taki sam jak w powieściach polskich autorów, np. Bolesława Prusa? Dlaczego?

ZAŁĄCZNIK NR 1

Plan Warszawy z 1920 r.

Plan wielkiej Warszawy, <https://polona.pl/item/plan-wielkiej-warszawy,MzI1ODE2Mg/>